

WATERLOOPLEIN

ONDER REDACTIE VAN
KIRSTEN VAN KEMPEN & HETTY BERG

WATERLOO

PLEIN

**DE BUURT
BINNENSTEBUITEN**

WalburgPers

Inhoud

Voorwoord – Hetty Berg, Jerzy Gawronski en James Symonds — 7

INLEIDING: DE BUURT BINNENSTEBUITEN — Kirsten van Kempen — 10

Hoofdstuk 1 DE AMSTERDAMSE JODENBUURT ARCHEOLOGISCH

BELICHT — Jerzy Gawronski en Ranjith Jayasena — 14

1 **Scherven brengen bewoners tot leven** – Ranjith Jayasena — 24

2 **Sjabbatlamp** – Lisa de Goffau — 25

**Hoofdstuk 2 IDENTITEIT EN DIVERSITEIT: MATERIËLE CULTUUR
ONDER PORTUGESE JODEN IN VROEGMODERN**

AMSTERDAM (1600-1750) — Tirtsah Levie Bernfeld — 26

3 **Het interieur van Josua de Prado: een voorbeeld van een diverse
identiteit** – Tirtsah Levie Bernfeld — 37

**Hoofdstuk 3 PORTUGEES AARDEWERK EN PORTUGESE MIGRANTEN:
HET BEGIN VAN JOODS AMSTERDAM VANUIT
ARCHEOLOGISCH PERSPECTIEF** Marijn Stolk — 38

4 **Zeven dagen zul je matses eten: bord uit een pesachservies** – Marijn Stolk — 43

5 **Portugees miniatuurkopje** – Marijn Stolk — 43

**Hoofdstuk 4 EETGEWOONTEN OP VLOOIENBURG:
WAT VOEDSELRESTEN ONS VERTELLEN** — Jan K. Bakker — 44

6 **Koosjerloodjes** — Jan K. Bakker — 51

7 **Handleiding voor de koosjere slacht** — Jan K. Bakker — 52

8 **Paradijskorrels uit de beerput: archeobotanisch onderzoek naar de
voedingsgewoonten op Vlooienburg** — Henk van Haaster — 53

Hoofdstuk 5 **SAMEN APART: WONEN EN WERKEN OP VLOOIENBURG IN DE ZEVENTIENDE EN ACHTTIENDE EEUW** — Hans Bonke — 54

9 Centrum van joodse boekproductie — Maarten Hell — 65

10 Vlooienburg volgens Balthasar Florisz. van Berckenrode — Hans Bonke — 66

11 Een zwart echtpaar in de Zwarte Ketelgang op Vlooienburg — Mark Ponte — 67

Hoofdstuk 6 **VERLEIDING EN VERMAAK OP VLOOIENBURG (1600-1800)**

— Maarten Hell — 68

12 Geloofsstrijd in de Lange Houtstraat — Maarten Hell — 80

13 Dobbelen en kaarten — Maarten Hell — 81

Hoofdstuk 7 **1940-1945: EINDE VAN DE JODENBUURT** — Wally de Lang — 82

14 Marktk kaart van Simon van Bever — Wally de Lang — 95

Hoofdstuk 8 **VAN VLOOIENBURG NAAR HET HUIDIGE WATERLOOPLEIN** — Marius van Melle — 96

15 Waterlooplein by night — Kirsten van Kempen — 110

16 Ban de regentenbunker — Marius van Melle — 111

Hoofdstuk 9 **DE 3D-RECONSTRUCTIE VAN VLOOIENBURG: HOE WORDT EEN BUURT GERECONSTRUEERD?**

— Tijm Lanjouw en Jitte Waagen — 112

Bibliografie — 124

ROAD

Voorwoord

Iedere Amsterdammer en elke toerist die Amsterdam bezoekt, is bekend met het huidige Waterlooplein. Toch kennen weinig mensen het verhaal van het plein en de buurt, die door grootschalige stadsvernieuwing vanaf de jaren zeventig zijn huidige verschijningsvorm heeft gekregen. Hier was eens het hart van de Jodenbuurt, waar zich meer dan drie eeuwen joods leven heeft afgespeeld. Het Joods Historisch Museum (JHM) bevindt zich er middenin en wil de geschiedenis met deze publicatie en de bijbehorende tentoonstelling *Waterlooplein. De buurt binnenstebuiten* weer even tot leven wekken.

De aanleiding voor deze tentoonstelling is het onderzoeksproject 'Diaspora en identiteit' van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). In dat project werken Monumenten en Archeologie (MenA) van de gemeente Amsterdam, het Archeologisch Instituut van de Universiteit van Amsterdam en het Joods Historisch Museum samen. De basis voor het project is het grootschalige archeologische onderzoek dat de gemeentelijke archeologische dienst op het Waterlooplein heeft uitgevoerd in 1981 en 1982. Er zijn toen twee complete huizenblokken uit de zeventiende en achttiende eeuw opgegraven.

Het doel van het project is om aan de hand van de talrijke archeologische vondsten inzicht te krijgen in de religieuze achtergronden en voedingspatronen in de woonbuurt Vlooienburg. Daarvoor werden het aardewerk en de dieren visresten uit een steekproef van twintig beerputten uit de periode 1600-1800 onderzocht. Nieuwe technieken werden toegepast om te achterhalen welk type voedsel in bepaald aardewerk werd bereid. Verder werd nader onderzocht in hoeverre de aanwezigheid van Portugees aardewerk een indicator is voor joodse huishoudens. De uitkomsten van die archeologische analyses werden vervolgens vergeleken met de resultaten van historisch onderzoek naar bewoners en bewoning van de Jodenbuurt.

Het Joods Cultureel Kwartier (JCK) is verguld om de nieuwe inzichten uit dit multidisciplinaire project aan een breed publiek te presenteren. Nooit eerder kregen archeologische voorwerpen zo'n prominente plaats in een expositie in het JHM. De vondsten van Vlooienburg uit de zeventiende en achttiende eeuw worden getoond naast archeologische overblijfselen van andere delen van de Jodenbuurt, zoals de Valkenburgerstraat, die dateren uit de negentiende eeuw. Juist de afbraak van de voormalige joodse buurt maakte bodemonderzoek door archeologen mogelijk, wat ons nu in de gelegenheid stelt meer te vertellen over de levens van de allereerste bewoners.

Bij zo'n omvattend project is het onmogelijk om alle betrokkenen afzonderlijk te bedanken. Bij de drie instellingen hebben velen een bijdrage geleverd aan de totstandkoming van dit boek en de tentoonstelling. De kern van het project wordt gevormd door de onderzoeksgroep onder leiding van James Symonds, Jerzy Gawronski en Patricia Lulof, bestaande uit Jan Bakker, Marijn Stolk en Maarten Hell (UvA), Tijn Lanjouw en Jitte Waagen (4D Research Lab, UvA), Ranjith Jayasena (MenA), Hans Bonke, Henk van Haaster (BIAX), Hetty Berg en Kirsten van Kempen (JCK). Behalve de bovengenoemden zijn we externe auteurs Tirtsah Levie Bernfeld, Lisa de Goffau, Mark Ponte, Wally de Lang en Marius van Melle, redacteurs Lies Meiboom en Diederik Broeks, vormgever Ronald Boiten en uitgeversmaatschappij Walburg Pers erkentelijk voor hun bijdrage aan de publicatie. Voor de tentoonstelling geldt onze dank conservatoren Titia Zoeter, Kirsten van Kempen en Batya Wolff, coördinator Martine Stroo, vormgevers ROO en Tijn Akkermans, en het hele team van het JCK. Zonder hen zou dit complexe project niet tot een succesvol einde zijn gebracht.

Hetty Berg, Jerzy Gawronski en James Symonds

INLEIDING

DE BUURT BINNENSTEBUITEN

Kirsten van Kempen

In maart 1982 was het Waterlooplein een zandvlakte. Foto's uit die tijd tonen een kaal plein, op enkele zandhopen en bouwwerktuigen na. Niet veel later zou op deze plek het stadhuis-muziektheater verrijzen. Hoe anders zag het er twee decennia eerder uit, toen bezoekers van het plein niet struikelden over bouwmaterialen, maar over uitgestalde handelswaar? Kooplieden brachten stapels kleding, gereedschap en huisraad aan de man, dikwijls onder begeleiding van theatrale verkooppraatjes. Het is deze versie van het Waterlooplein waar velen tegenwoordig met plezier aan terugdenken, maar dergelijke nostalgische gevoelens hadden bezoekers en bewoners van het plein in de jaren zestig ook al. Zij verlangden juist terug naar de buurt zoals die voor de Tweede Wereldoorlog was geweest, toen de wijk Vlooienburg met het Waterlooplein het hart van de Amsterdamse Jodenbuurt vormde.

Waarom moest deze buurt wijken voor de bouw van het stadhuis-muziektheater, wie woonden er en hoe zijn Vlooienburg en het Waterlooplein eigenlijk ontstaan? Door deze vragen te stellen wil het Joods Historisch Museum met dit boek en de gelijknamige tentoonstelling *Waterlooplein. De buurt binnenstebuiten* dieper duiken in de geschiedenis van deze Amsterdamse buurt. Het focusgebied van dit project strekt zich uit van het huidige Waterlooplein tot aan de Valkenburgerstraat en de Portugese en Hoogduitse synagogen bij het Jonas Daniël Meijerplein.

Vanaf 1600 tot nu hebben Vlooienburg met het Waterlooplein en de omliggende buurt gefunctioneerd als woon- en werkgebied en als zodanig invloed gehad op de persoonlijke levens van mensen die er leefden. Daartegenover staat dat die mensen zelf ook een stempel op de buurt hebben gedrukt. Soms is dat zichtbaar, bijvoorbeeld in de vorm van gebouwen of monumenten. Vaker zijn sporen van vroegere bewoners echter te vinden in het archief, in verzamelingen en museumcollecties of onder de grond, in het binnenste van de buurt zelf.

Voordat de eerste paal van het stadhuis-muziektheater de grond in ging, kregen stadsarcheologen de kans om onderzoek te doen op het kaalgeslagen terrein. Dit bood een unieke gelegenheid om twee volledige huizenblokken systematisch te onderzoeken. Vooral de afvalputten van de voormalige bewoners bleken een waardevolle bron: ze waren gevuld met voedselresten en duizenden voorwerpen van textiel, glas, metaal, hout en aardewerk. Sinds de jaren tachtig zijn er verschillende onderzoeken gedaan naar de inhoud van die zogenoemde beerputten. Het NWO-project dat ten grondslag ligt aan deze publicatie en de tentoonstelling voegt daar een nieuw hoofdstuk aan toe. De artikelen in dit boek, omlijst met een aantal uitgelichte objecten, personen en documenten uit verschillende periodes, bieden samen een verdiepende laag bij de tentoonstelling.

Stadsarcheologen Jerzy Gawronski en Ranjith Jayasena leggen de basis voor de andere bijdragen met een artikel over het proces en de resultaten van archeologisch onderzoek waarmee de levensomstandigheden in de Amsterdamse Jodenbuurt voor het eerst tastbaar werden. Aan het einde van de zestiende eeuw werd het eiland Vlooienburg in de Amstel aangelegd, waarna er vier huizenblokken met daarin tweehonderd woonhuizen verrezen. Vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw breidde de joodse buurt zich uit naar de eilanden Uilenburg, Marken en Rapenburg, waar smalle stegen in de achttiende en negentiende eeuw bewoond werden door arme gezinnen. Het joodse karakter van de buurt was niet altijd een vast gegeven, maar heeft zich geleidelijk ontwikkeld vanaf de komst van joodse migranten uit Spanje en Portugal in het begin van de zeventiende eeuw.

Naast archeologische vondsten kunnen ook archiefstukken inzicht verschaffen in de inrichting van zeventiende- en achttiende-eeuwse huizen in de Jodenbuurt. Door middel van onderzoek naar testamenten en boedelinventarissen laat Tirtsah Levie Bernfeld ons binnenkijken bij die sefardische joden en beschrijft ze hoe de objecten in hun interieurs hun meerdimensionale identiteit weerspiegelden. Zo bezaten sommigen van hen niet alleen spullen die herinnerden aan hun land van herkomst, maar ook voorwerpen waarmee zij zich leken aan te passen aan hun nieuwe omgeving.

De bijdrage van Marijn Stolk en een objectbeschrijving van Lisa de Goffau voegen hier een archeologisch perspectief

aan toe. Marijn Stolk doet dit op basis van haar onderzoek naar Portugees aardewerk dat is aangetroffen in de beerputten op het Waterlooplein. Ze geeft daarbij inzicht in de uitdagingen van haar project, waarin de relatie tussen archeologische vondsten en historische gegevens niet altijd zo vanzelfsprekend bleek als aanvankelijk gedacht. Toch weet ze door middel van een nauwgezette analyse enkele van de eerste Portugese migranten op Vlooienburg te lokaliseren.

Jan Bakker richt zich vervolgens in algemenere zin op joodse aanwezigheid in de zeventiende-eeuwse buurt. Door middel van zoöarcheologisch onderzoek naar een grote en diverse hoeveelheid dierlijke resten heeft hij beerputten in kaart kunnen brengen waarvan de gebruikers zich waarschijnlijk aan de joodse spijswetten hielden en dus koosjer aten. Hierin wijken de onderzochte beerputten af van putten uit andere delen van Amsterdam. Dit wordt bevestigd door de korte bijdrage van Henk van Haaster met betrekking tot zijn onderzoek naar plantenresten. Zo is er in een van de beerputten saffraan gevonden, iets wat nooit eerder in Nederland is voorgekomen.

Dat Vlooienburg een diverse buurt was waar niet alleen joden, maar ook mensen met andere achtergronden woonden en werkten, wordt duidelijk uit het artikel van Hans Bonke. Net als Tirtsah Levie Bernfeld deed hij al in de jaren tachtig historisch onderzoek naar aanleiding van de archeologische opgravingen op het Waterlooplein. Hij beschrijft hoe het eiland werd volgebouwd en hoe de buurt langzaam steeds meer joodse bewoners kreeg. Toch was er nooit sprake van een getto. Joden en christenen woonden en werkten naast elkaar, al hadden ze vaak niet dezelfde beroepen omdat veel gilden weigerden om joden toe te laten. Mark Ponte vult het beeld van Vlooienburg als diverse buurt aan met een kort artikel over een echtpaar dat deel uitmaakte van de Afro-Atlantische gemeenschap in de buurt.

Naast wonen en werken was er ook tijd voor ontspanning. Maarten Hell neemt ons mee naar de zeventiende- en achttiende-eeuwse plaatsen van vertier op Vlooienburg. Met verschillende voorbeelden schetst Maarten Hell het kleurrijke leven binnen de herbergen, gelagkamers en gokhuizen op Vlooienburg. Daar konden buurtbewoners zich, niet altijd legaal, laven aan verschillende dranken en (gok)spellen. In gelagkamers deden de waarden niet

Leegte op het Waterlooplein in voorbereiding op de bouw van stadhuis en muziektheater, maart 1982. Foto uit het Archief van de Dienst Ruimtelijke Ordening.
Stadsarchief
Amsterdam

moeilijk over de godsdienstige achtergrond van hun gasten. Zo divers als de gasten waren, zo divers werd ook het aanbod van dranken waaruit zij konden kiezen, toen nieuwigheden als thee, chocolade, koffie en sterke dranken langzaam beschikbaar werden voor alle lagen van de samenleving.

Het artikel van Wally de Lang maakt een grote sprong vooruit naar de eerste helft van de twintigste eeuw en de Tweede Wereldoorlog, een breuk in de geschiedenis van de Jodenbuurt en het Waterlooplein. De eerste oorlogsdagen gooiden het leven van veel bewoners van de buurt direct overhoop en de allereerste razzia in Nederland vond in 1941 plaats in de Waterloopleinbuurt. In de periode die volgde werd de plek op ruwe wijze van haar joodse karakter ontdaan toen de nazi's, ondanks het verzet van de Februaristaking, bewoners uit hun huizen haalden. Velen keerden nooit terug en in de afwezigheid van de bewoners begonnen ook de huizen zelf te verdwijnen.

Tijdens de Hongerwinter sloopten omwonenden door algeheel gebrek aan kolen alle brandbare bouwmaterialen uit de huizen. Bijna de helft van de panden op Vlooienburg was na de oorlog onbewoonbaar geworden. Marius van Melle plaatst het saneren van deze panden in een bredere context in zijn bijdrage over de stedenbouwkundige verandering van de Jodenbuurt. Zijn verhaal begint bij de demping van verschillende grachten in de negentiende eeuw. De stukken straat die ontstonden na demping van de Houtgracht en Leprozengracht kregen in 1883 de naam 'Waterlooplein' en na meerdere pogingen lukte het de Amsterdamse gemeente om een deel van de straathandel van omliggende straten en de Nieuwmarkt naar dit nieuwe plein te verplaatsen. Dit was het begin van de iconische markt die decennialang het hart was van het leven in de Jodenbuurt. Na de oorlog maakte de gemeente plannen voor de wederopbouw van de buurt. Toch werd er, behalve de metro in de jaren zeventig, lange tijd niets gebouwd. Dat veranderde in 1979, toen de gemeente besloot dat de overgebleven panden op Vlooienburg plaats moesten maken voor een groots plan: een stadhuis en muziek-

theater in één complex. In dat jaar werd ook voor het eerst de naam 'Stopera' gebruikt: geen samenvoeging van 'stadhuis' en 'opera', zoals velen tegenwoordig denken, maar een verkorting van 'stop (de) opera'. Het was een van de vele protestleuzen tegen de gemeentelijke plannen voor het Waterlooplein, die jaren ervoor begonnen met verzet tegen de aanleg van de metro.

Anno 2020 weet iedereen dat het stadhuis op het Waterlooplein staat en is er, op een monument voor het joodse jongensweeshuis Megadlé Jethomiem na, niets meer te zien van de vroegere huizenblokken. Met moderne technieken probeert het 4D Research Lab van de Universiteit van Amsterdam de verdwenen huizen digitaal te reconstrueren op basis van oude foto's en bouwtekeningen. Ze richten zich hierbij op vier verschillende momenten in de geschiedenis van de buurt. Zo geven ze niet alleen een indruk van hoe de buurt er op die momenten uitzag maar ook van de stedenbouwkundige veranderingen die er hebben plaatsgevonden. Het resultaat, een 3D-model van de buurt in verschillende tijdperken, is te zien in de ten-

toonstelling. Het model toont niet alleen de huizen op Vlooienburg, maar ook de smalle stegen aan de Valkenburgerstraat, de Portugese Synagoge en het Hoogduitse synagogencomplex. Jitte Waagen en Tjim Lanjouw leggen in de laatste bijdrage aan dit boek uit hoe een dergelijke reconstructie wordt gemaakt en wat voor onderzoek daaraan voorafgaat.

De tentoonstelling toont het leven in de Amsterdamse Jodenbuurt, met het Waterlooplein als centrale focus, aan de hand van de sporen die buurtbewoners achterlieten. Het gaat dan om archeologische vondsten, maar ook om boedellijsten, getuigenissen, kunstwerken, foto's en films, of spullen die ooit op de markt gekocht zijn. Zo hoopt het Joods Historisch Museum een overzicht te bieden van de levensloop van deze buurt tot nu toe. Het betreft wel een momentopname. Nog voor het einde van de tentoonstelling staat een herinrichting van het Waterlooplein gepland: een nieuw hoofdstuk dat toont dat de buurt leeft en zal voortleven, zoals ze de afgelopen vierhonderd jaar heeft gedaan.